

До дискусії навколо фільму «Вогнем і мечем»

Ю. А. Мицик

*Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.
Випуск 3. – Харків: Майдан, 2001. – С. 130-137.*

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

- © Східний інститут українознавства імені Ковальських
- © Автор статті
- © Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва
- © Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

ДО ДИСКУСІЇ НАВКОЛО ФІЛЬМУ «ВОГНЕМ І МЕЧЕМ»

Дискусія навколо фільму польського режисера Єжі Гофмана «Вогнем і мечем» розпочалася ще до початку його зйомок!

Цей парадоксальний на перший погляд факт можна легко пояснити тим, що надто добре відома першооснова фільму – роман Генріка Сенкевича «Вогнем і мечем» (1864 р.) з його виразно антиукраїнським спрямуванням. Томуто вже перші заяви режисера Гофмана викликали дискусію в самій Польщі. Адже не кожен твір художньої літератури екранізується, тим більше такий, аж надто суперечливий хоча б з погляду тих, хто не хоче зайвого і непотрібного напруження в польсько-українських відносинах.

Класик польської літератури взявся у свій час за перо під тяжким враженням від поразки чергового польського національно-визвольного повстання (т.зв. «Січневе повстання») 1863-1864 рр.

Він прагнув відгукнутися на «соціальне замовлення» свого народу і написати історичний твір «для зміцнення духу» («Ku pokrzepieniu serc») поляків; показати, що тяжкі хвилини бувають в житті кожного народу, але їх можна подолати. Оскільки Польща на той момент перебувала під владою трьох імперій (Російської, Німецької та Австрійської), Сенкевич мав би звернутися до тих сторінок історії, котрі актуально звучали б і в його час. Так, в оспівуванні боротьби польського народу проти Тевтонського Ордену на початку XV ст. (роман «Хрестоносці») легко відчитувався заклик до боротьби проти німецьких загарбників у XIX ст. Однак замість того, щоб звести рахунки з російськими загарбниками, Сенкевич обернув своє перо проти... українців, котрі самі не мали власної держави протягом століть, і саме Польща була одним з головних винуватців цього. Характерно, що вихід роману у світ у Москві не викликав негативної реакції. Більше того, роман того ж і наступного року було перекладено російською мовою і видано аж двічі¹. Польський класик, на жаль, поділяв великодержавно-шовіністичні погляди щодо України й Білорусі, зокрема й Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. проти гніту Речі Посполитої. Такі погляди були притаманні більшості творів польської історіографії XVII-XIX ст., зокрема хроніці В. Коховського (XUP ст.), працям К. Шайнохи, Л. Кубалі (XIX ст.) та ін². Далося

тоді знаки і зближення Сенкевича із консервативними колами. Отож, «Вогнем і мечем» не стільки сприяв демократизації і розвитку національно-визвольної боротьби польського народу, скільки посилював великодержавно-шовіністичні настрої, котрі робили ведмежу послугу полякам і в минулому, і в XIX-XX ст., зміцнюючи в свідомості читачів роману фальшиві стереотипи щодо українських повстанців XVII ст.

Антиукраїнська суть роману викликала однозначний осуд української громадськості, про що свідчить, наприклад, рецензія класика української історіографії Володимира Антоновича³, відгуки письменника Андрія Чайковського та ін. Тверезі голоси лунали і з польського боку (досить згадати хоча б видатного польського письменника Болеслава Пруса), але їх було не так вже й багато. У міжвоєнному часі роман гостро заатакував польський історик Ольгерд Гурка і викликав цим бурхливу полеміку⁴. Його влучні, хоч і не завжди коректні зауваги, довели ту просту істину, що між реальною дійсністю і літературним міфом нерідко лежить дистанція «огромного размера», особливо ж у випадку із Сенкевичем. Багато хто не міг цього пробачити Гурці, його критиків драгувало навіть те, що герой роману – Скшетуський – був, як виявилось, не етнічним поляком, а мав українське походження. Дійшло навіть до бойкоту лекцій Гурки у Львівському університеті польськими студентами! У повоєнний час критичний аналіз роману істориками проходив у набагато спокійнішій атмосфері, значний внесок у розуміння його сильних і слабких сторін внесли праці З. Вуйціка, А. Керстена, М. Космана та ін.

Але дискусії в наукових колах — це одне, а вплив роману «польського Дюма» на формування історичної свідомості поляків, починаючи із шкільного віку — це інше. Для багатьох із них, якщо не більшості, саме сенкевичівська візія подій польсько-українського конфлікту ХУП ст. є істиною в останній інстанції...

На всьому цьому ми зупинилися досить докладно, щоб краще розкрити причини загостреної уваги і польського, і українського суспільства до роману, і до його екранізації. Варто кілька слів сказати про задум творення кіноверсії роману. Ежі Гофман давно хотів зняти фільм за трилогією Сенкевича, але так сталося, що він екранізував її «заду наперед». Спочатку вийшов «Пан Володийовський», пізніше — «Потоп», добре відомі українським кіноглядачам з моменту їх появи на екрані у 70-х роках. Що стосується «Вогнем і мечем», то тут на перешкоді стала політична цензура. Панівна верхівка ПНР, яка охоче давала добро на всілякі антиукраїнські пасквілі типу фільму «Ogniomistrz Kalen» («Ефрейтор

Калень») за романом Гергарда «Luny w Bieszczadach» («Луни в Бескидах»), де українці-бійці УПА були показані як бандити і садисти, водночас не згоджувалася на екранізацію «Вогнем і мечем». Це могло викликати гнів Москви, що із свого боку створила міф про Богдана Хмельницького як вірнопідданого слугу його царської величності, а українських повстанців — як борців за «воссоєдіненіє». Щоб не виникло якихось підозр щодо симпатій Москви до України й українців, відзначу лише те, що свого часу нею було заборонено знімати фільм «Тарас Бульба» за Гоголем самому Довженку, а потім і Бондарчуку. Взагалі історична проблематика в Україні, особливо в кіно, була практично під забороною. Навіть такі, досить невинні фільми, як «Пропала грамота» І. Миколайчука, опинилися під арештом!

Доки існувала ПНР, задум Гофмана навряд чи міг бути реалізованим, незважаючи на те, що цей режисер був у добрих стосунках з владою. Коли ж виникла «Солідарність», Москва дуже гостро почала ставитися до всього польського, заборонивши навіть популярну гумористичну телепередачу «Кабачок 13 стульев». На екранах СРСР неможливо було тоді побачити фільми Анджея Вайди та й взагалі польських режисерів за рідкісними винятками. Саме до таких винятків належав і Ежі Гофман, фільми якого стали чи не єдиними репрезентантами польської кінематографії в СРСР першої половини 80-х років. Коли ж розвалився СРСР, коли Польща перестала бути васалом московської імперії, коли радикально змінився суспільно-політичний клімат у Польщі, настав час і для завершення екранізації трилогії Сенкевича.

Однак уже перші заяви режисера щодо екранізації роману вже в самій Польщі викликали неоднозначну реакцію, лунали й заперечливі голоси. Це, однак, не зупинило Гофмана, який своєю наполегливістю, гідною кращого застосування, нагадав авторові цих рядків Салмана Рушді. Не зупинила його й різко негативна оцінка сценарію з боку видатної української дослідниці козацтва Олени Апанович (на жаль, вже померлої). Замість щирого визнання роману «Вогнем і мечем» антиукраїнським, Гофман став поширювати версію про те, що він не є таким, і що нібито війна 1648–1649 рр. була громадянською, тощо; він постарався навіть залучити Україну до участі у реалізації свого кіно-проєкту.

Восени 1996 р. до Києва прибула група польських діячів кіно. В межах даного заходу було оголошено про «круглий стіл», на котрий було запрошено й мене. В останній момент «круглий стіл» було згорнуто з невідомих причин. Досить сказати, що учасників запланованої дискусії

запросили до іншого залу, заповненого глядачами, котрі прийшли на зустріч з Д. Ольбрихським, Б. Брильською та іншими кіноакторами Польщі, а також на перегляд нової польської кінострічки. В плани цієї аудиторії зовсім не входило слухати дискусію про екранізацію «Вогнем і мечем», романа, незмірно менш відомого громадянам колишнього СРСР, ніж громадянам Польщі. Через це справа звелася, по суті, до виступу Є. Гофмана, якого підтримали Б. Ступка та Р. Писанка. Щоправда, було надано слово і одному польському кінокритику, котрий знайшов екранізацію «Вогнем і мечем» принаймні несвоечасною. Потім було надано 10-15 хвилин решті диспутантів і взагалі бажаним виступити. Я був одним з тих щасливчиків, котрим було надано слово. Я підкреслив, що кожен народ має право на екранізацію своєї класики, але при цьому не треба уводити в оману людей. «Вогнем і мечем» є романом антиукраїнським, а конфлікт 1648 р. був не громадянською війною, а насамперед війною між двома різновірними народами, двома державами, тому вважати явищами одного порядку Національно-визвольну війну українського народу 1648-1658 рр. та громадянську війну у США 1861-1865 рр. є неприпустимим. Екранізація антиукраїнського роману може мати наслідком тільки антиукраїнський фільм, інакше це вже не «Вогнем і мечем» Сенкевича. Не треба в такому разі робити вигляд, що екранізація роману є якимось благом для України й українців. На репліку Писанки, що актор має право грати у будь-якому фільмі, я відповів, що не можна плутати участь у будь-якій ролі з участю у будь-якому фільмі. Якби польський актор зважився грати у фільмі, у котрому, скажімо, вихвалялося б придушення гітлерівцями Варшавського повстання 1944 р., то його б поляки піддали ostracizmu. Якщо вже дуже кортить екранізувати «Вогнем і мечем», то одночасно треба екранізувати «Тараса Бульбу» Гоголя⁵. Свою позицію я мав нагоду детально розкрити в інтерв'ю для варшавського телебачення в 1998 році, хоча далеко не все сказане потрапило в ефірний варіант.

І ось фільм «Вогнем і мечем» вийшов на екран. Із суто художньої точки зору він видався мені дуже нерівноцінним. З одного боку, блискуче зіграні ролі Заглови, старої княгині Курцевич, дивакуватого Подбіпенти, з другого – безнадійна Писанка в ролі відьми. З одного боку, слід віддати належне Богданові Ступці, з другого – чекалося від нього більшого. Ступка поступається Мордвинову, що зіграв гетьмана у фільмі «Богдан Хмельницький» (1939 р.). З одного боку, добра операторська робота, музика, витриманість в одному стилі фільму з іншими частинами кіно-

трилогії, з другого — режисерський самоповтор. Що ж нового сказав Гофман — режисер порівняно із «Потопом»? Але тут треба відзначити, що я не є кінокритиком і культурологом, тому не буду наполягати на своїй правоті при оцінці художніх «zalet i wad» фільму.

Окремо треба зупинитися на роботі колективу наукових консультантів на чолі з проф. Владиславом Серчиком. На мій погляд, вони добре вив'язалися із складної проблеми, якщо йдеться про технічний бік справи. Українські реалії козацької доби мало опрацьовані навіть істориками-спеціалістами з ряду об'єктивних причин, не кажучи вже про кінематографістів.

Приємно було переконатися, що польські консультанти незрівняно краще обізнані з українською історією, ніж, скажімо, російські історики-емігранти повоєнного часу, котрі консультували американську версію «Тараса Бульби» з Юлом Бріннером у головній ролі. Саме у тому фільмі запорожці були вдягнені у московські косоворотки і співали на Січі «Эх лапти, да лапти, да лапти мои!» На щастя, такого роду «развествистой клюквы» у фільмі Гофмана немає. Тим не менш і тут помітні певні «ляпи», не кажучи про дрібні деталі. Так, попереду українського війська, що наступає, йде якийсь ансамбль напівголих танцюристів. Не доводилося читати про таке в джерелах. Відомо тільки, що запорожці полюблили провокувати ворога на передчасний виступ, принаймні на герць, дошкульними словами, образами, але голак перед битвою то вже занадто екзотично. Не зрозуміли консультанти й терміну «маслак», тому озброїли декого з повстанців кінськими черепами на палицях. Це створює у глядачів абсолютно невідповідне враження, що нібито на православній Січі були якісь шамани чи «відьмаки». Між тим «маслаком» називали примітивну зброю, яку, до речі, вживали переважно ногайці: у розщеплену палицю вставляли загострені кремінці чи кістки. Така зброя завдавала тяжких рваних ран. Важко сказати, чому консультанти не поставили сумнівній бар'єр «знахідці» режисера: кримський хан Іслам-Гірей III виступає не воїном, а зманіженим царьком, ще й нібито гомосексуалістом. Взагалі, консультантам у такій ситуації не позаздриш. Роман Сенкевича напханий по самі вінця всілякими помилками та недоречностями, на що вказав ще Антонович. Так, Жовтоводська битва тяглася трохи не два тижні, і перебіг подій був у ній зовсім іншим, ніж це показано у фільмі. Що в такій ситуації робити консультантам: правити Сенкевича, чи залишити його помилки (умисні чи несвідомі) у фільмі? Брала середню лінію. Подекуди навіть текст допи-

сано за Сенкевича. Це тоді, коли Хмельницький говорить про Велике князівство Руське, або в останньому акорді фільму, де говориться про тривалу ворожнечу, наслідками якої скористалася Москва. Тут відчувається певний відхід від букви і навіть духу Сенкевича і це трохи пом'якшило антиукраїнські мотиви роману. Передати ці мотиви у повній їхній «красі» Гофман не зважився, зрозумівши, що тоді б його фільм був би зруйнований дощенту, перетворився б у примітивну агітку типу «Новых приключений Швейка», знятого на «Мосфільмі» одразу після Другої світової війни. Тим не менш антиукраїнські тональність і дух Сенкевича збережено. Це було відзначено, зокрема, на «круглому столі», який відбувся на початку 2000 р. у Музеї гетьманів (Київ) після перегляду польської версії фільму. У даному обговоренні взяли участь ряд провідних істориків, спеціалістів саме з історії козацтва (було представлено Інститут історії НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. Грушевського НАН України, Національний університет «Києво-Могилянська Академія»).

Польських шляхтичів, при всіх їхніх недоліках, у фільмі показано як героїв, як людей, що воюють за справедливу справу. Вони шляхетні, хоробрі і т.д. На їх чолі стоїть мудрий вождь Ярема Вишневецький, котрий хоч і жорстокий буває, але тому, що немає іншого виходу навести «порядок» у країні. Він герой, котрий навіть про євреїв встигає подбати. Словом, поляки постають, як і в романі Сенкевича, якоюсь вищою расою, сповненою чеснот.

Інша справа - українці. Лише Хмельницький виходить більш-менш рівноцінно полякам постаттю, та й то підкреслюється, що він був трохи не маріонеткою хана. Богун – видатний вождь і полководець українських повстанців, котрому віддавали належне навіть вороги, був показаний у Сенкевича психопатичним молодиком, удвічі молодшим за реального Богуну. Він, власне, і не воює, а ганяється за спідницею. Цей образ «злodeя» перекочував і у фільм Гофмана. Козацька маса і в романі, і в фільмі показана темною, дикою, анархічною, п'яною... Навряд, щоб глядач повірив про якусь шляхетну мету цих повстанців, які швидше нагадують бандитів. Особливо обурливою є сцена пияцтва козацьких полковників, серед котрих, як відомо, було чимало високоосвічених людей (Наприклад Морозенко, що загинув під Збаражем, вчився в італійських університетах). У фільмі сподвижники гетьмана показані п'яними, як чіп: не вміють і персхреститися, один демонструє голий зад, другий п'є з нічного горщика і т.д. В

результаті згідно із сенкевичівським задумом, поляки виглядають уособленням чеснот, силою добра, в той час як українські повстанці стоять на протилежному полюсі.

Про антиукраїнський дух фільму не раз говорилося на сторінках української преси. Найповніше це висловили у своїх статтях П. Вольвач, О. Ульяненко і тому не будемо повторюватися. Відзначу тільки, що про це говорилося і в рецензіях, надрукованих у «Народній газеті», «Дні», журналі «Політика і час», торкнувся цього питання і відомий дослідник доби Хмельницького Френк Сисин (США-Канада)⁶. Деякі рецензії в україномовних виданнях написані в іншому ключі. Так, на сторінках «Українського слова» (органі ОУН/М/!) рецензент звинуватив П. Вольвача у комплексі меншовартості за критику «Вогнем і мечем» і порадив не порпатися у минулих кривдах. За такою «логікою» можна меншовартість приписати і євреям, котрі постійно пам'ятають про трагедію голокосту і справедливо не дають людству забути про цей злочин. О. Ільченко виніс у заголовок своєї рецензії сентенцію «Доки критики сперечаються, люди дивляться фільм». Погано прихований натяк на «мудрість народну» б'є бумерангом по самому критику, бо годилося б знати про різницю між мистецтвом і касовістю. За такими критеріями «Рабиня Ізаура» чи мексиканські серіали з Веронікою Кастро можуть потіснити фільми Довженка, Ейзенштейна, Фелліні та інших метрів! Є й просто малограмотні критики. Один з них цілком серйозно твердить, що Ярема Вишневецький був українцем, а як доказ наводить сцену клятви князя, яка нібито була дана у православному храмі (у кадрі ж – типовий католицький костюм!). Тут я торкнувся рецензій, вміщених в україномовних виданнях. Що стосується російськомовних, то з жалем доводиться констатувати, що російський чи російськомовний «бомонд», ворожий до всього українського, став на боці Гофмана. Історія повторюється! Так само Москва зустріла вихід у світ роману Сенкевича у 1864-1865 рр.! Цей «бомонд», до речі, в унісон із Гофманом підкреслює, що тут маємо справу з невинною «love story» XVII ст. Однак ця «love story» розгортається на тлі кривавого польсько-українського конфлікту і борці за волю і незалежність України показані в ній зграєю злочинців. Тому фільм «Вогнем і мечем» породжує чи відроджує антиукраїнські стереотипи у свідомості багатьох поляків та росіян, та й не тільки в них.

Глибоко помиляються ті, котрі думають, що фільми такого роду будуть сприяти взаєморозумінню між поляками й українцями...

ЛІТЕРАТУРА:

1. Українською мовою «Вогнем і мечем» було перекладено лише раз (1918 р.) і то за межами материкової України в м. Едмонтон (Канада). Цікаво, що анонімний перекладач скоротив роман за рахунок найодіозніших антиукраїнських фрагментів.
2. Детальніше про вплив на творчість Сенкевича сучасних йому польських істориків див. у статті: Bujnicki T. Przedroze. «Trylogia» od historyków szkoęy krakowskiej do Kubali//Przegląd Humanistyczny.-Warszawa, 1996. —№6 (339). — S.27-45. До речі, весь цей збірник присвячено аналізу творчості Г. Сенкевича, в т.ч. і його трилогії («Вогнем і мечем», «Потоп», «Пан Володийовський»).
3. Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — С. 106-135. Вперше дана рецензія була надрукована на сторінках журналу «Киевская Старина» (1885. — Кн.5. — С.44-78), причому Антонович тут же надіслав її автору «Вогнем і мечем».
4. Видана й бібліографія творів, присвячених аналізу трилогії Сенкевича: Н. Kosetko. Z dziejów recespcji «Trylogii» Henryka Sienkiewicza w dwudziestoleciu miedzywojennym. — Kraków, 1985.
5. З цією ж думкою виступив і кінорежисер Гресь, який давно прагне екранізувати повість Гоголя. Сам Гофман, як і Б. Ступка, не були проти. Однак вже на посаді міністра культури України Ступка і не думає посприяти екранізації «Тараса Бульби», вважаючи чомусь, що реваншем за «Вогнем і мечем» має бути ... «Мазепа»(?). Так позиція голови нашого мінкульту зайвий раз стверджує той факт, що українська незалежність де-юре ще не стала нею де-факто в усіх сферах суспільного життя, що в наших «малоросів» завжди знайдуться гроші на сотні серій про Роксолану, тільки не на фільм про Богдана Хмельницького чи Максима Кривоноса...
6. Сисин Ф. Мінливий образ гетьмана//Критика. — 1998. — Ч.12. — С.4-8.